

9. Gender a NÁBOŽENSTVÍ

PhDr. Blanka Knotková-Čapková, Ph.D.

Náboženství představuje jednu z nejkompexnějších sociálních institucí. Při jeho studiu je nutné obsáhnout jednak jeho psychologické funkce projevované ve víře jednotlivců v transcendentno, jednak jeho společenské funkce, které umožňují integraci společnosti. Individuální i sociální potřeby se realizují vždy prostřednictvím určitého náboženského učení, které specifikuje transcendentální sílu a její vztah k přirozenému světu.

V principu náboženského vnímání světa – na rozdíl od vnímání profánního, světského, stojí přesvědčení, že člověk sám není mírou všech věcí, ale že tu existuje **vyšší moc**, která jej přesahuje a k níž se člověk vztahuje. Tato vyšší moc může mít v raných fázích některých náboženství podobu kosmické energie, přírodní síly či osudu (budhismus nebo taoismus) a teprve později tu dochází ke zbožštění buď této síly, nebo zakladatele učení (Buddha). U jiných vystupuje od počátku do popředí představa Boha nebo bohů jako nadpřirozených bytostí či věčného tvůrce. Nejvyšší či jediné božstvo může, ale nemusí ve všech případech bez rozdílu být charakterizováno jako stvořitel-ské a všemohoucí. Zpravidla určuje kosmický i mravní řád světa, odměňuje a trestá dobré a zlé skutky, může člověku poskytnout milost, odpuštění a naději v lepší a šťastnější život buď v příštím zrození (u náboženství, která věří v koloběh životů jako např. hinduismus), nebo po smrti v ráji. Po smrti nepetrvává lidské fyzické tělo, ale nehmotná **duše**, která je **nesmrtelná** (konkrétní představy jednotlivých náboženství o duši se však liší, buddhismus dokonce duši ve smyslu trvalé identity popírá). Podstatou náboženství není rozumově logická argumentace, ale **víra**.

Náboženství **monoteistická** (judaismus, křesťanství, islám) uznávají existenci jediného Boha, **polyteistická** připouštějí existenci mnoha božských bytostí. V polyteistických náboženstvích je víra v jednoho Boha přípustná také, je jednou z více možností. V monoteistických náboženstvích je víra v jednoho Boha příkazem.

Bůh (bozi) a nebeský svět je **předobrazem světa lidského**. Člověk k němu vzhlíží jako ke svému vzoru a snaží se mu připodobnit. Snaha být Bohu zcela roven je však v některých náboženstvích (monoteistických) vnímána jako nedostatek pokory a hřích. Člověk může s Bohem (bohy) **komunikovat**, což se děje prostřednictvím rituálu, uctívání, modlitby či oběti.

Základním smyslem náboženství je duchovní hledání, hledání odpovědi na **otázky po smyslu lidské existence a existence tohoto světa**. V různých podobách se jednotlivá náboženství v této souvislosti věnují problému **boji dobra se zlem** a s ním související mravní povinnosti podporovat dobro. Za hlavní zdroj zla však nepovažují vždy totéž – například monoteistická náboženství neposlušnost, indická nevědomost. Neposlušnost je morální kategorií, člověk má svobodnou volbu mezi poslušností a neposlušností. Nevědomost je příčinou zla bez ohledu na člověkův úmysl. Proto je třeba nevědomost odstraňovat postupným sebezdokonalováním.

Většina náboženství považuje za ideál **harmonii** jako bytí bez protikladů, jejíž představu vztahuje k archetypu „zlatého věku“ (např. v bibli idylického ráje Božího stvoření, dokud Adam a Eva nepojedli proti Božímu příkazu ze stromu poznání dobrého a zlého). Se vznikem protikladů (v čínských náboženstvích základní dualita principů jin a jang) vzniká i protiklad dobra a zla, vznikají rozpory, utrpení a bolest. Jedním ze základních směřování náboženství je právě překonání utrpení tohoto protikladného světa (nejexplicitněji to formuluje buddhismus) a dosažení rajske blaženosti. Jednotlivá náboženství se tedy neodlišují v tomto **základním směřování**, ale v **metodě**, cestě, jak této blaženosti dosáhnout. K alternativám této cesty patří například poslušnost Božích příkazů (monoteistická náboženství) či postupné překonávání nevědomosti a ulpívání na tomto světě (indická náboženství). Společnou charakteristikou této cesty je **mravní život**, k jehož základním požadavkům zpravidla patří nezabíjet, nekrást, nelhat, neublížovat, netoužit po světských marnostech a nežít rozmařile.

Představa rajske blaženosti se v jednotlivých náboženstvích velmi různí. V koránu je ráj například charakterizován libými smyslovými požitky, v bibli pokojným soužitím veškerého stvoření, v hinduismu (vedle různých bájných popisů) zjednodušeně řečeno splynutím duše člověka s duší vesmíru; buddhismus nebo taoismus v nejstarším období o ráji či posmrtném životě nehovoří.

Náboženství lineární (judaismus, křesťanství, islám, staroiránský zoroastrismus) vidí život člověka a světa jako lineární proces, který má svůj začátek (početí, stvoření) a konec (fyzická smrt, konec světa). Bůh je zde prvotním stvořitelem a konečným soudcem. **Náboženství cyklická** vidí život jako proces probíhající v kruhu, respektive v kruzích. Koloběh životů by mohl být nekonečným procesem, pokud by se z něj duše nevysvobodila (*móksa*, vysvobození v indických náboženstvích). Zde tedy není základním předělem smrt fyzického těla, ale ono vysvobození, které nemusí probíhat s fyzickou smrtí současně.

Smysl studia náboženství v moderním sekularizovaném světě

Náboženské poznání není jen záležitostí církvi a věřících, jeho znalost je nezbytná pro porozumění kulturním tradicím vlastním i světovým. Na mytologické příběhy navazují pohádky; na celém světě z nich čerpá umění. Z mytologických archetypů, pravzorů, vycházejí normativní vzorce chování, které jsou zpravidla dále specifikovány podle pohlaví (žena–muž), v hierarchických společnostech i podle sociálního postavení, případně podle věku.¹ Tyto vzorce chování se v mnohém udržují i ve společnosti sekularizované, i když je nelze považovat za nic statického, neustále se vyvíjejí pod vlivem norem nových, ať už zcela nenáboženských (např. vycházejících ze zásady liberální etiky konsenzu, tj. dohody) nebo přejatých z jiných náboženství. V tomto smyslu je náboženství tématem studia

¹ V hinduismu například předepisuje posvátný text *Manuův zákoník z přelomu letopočtu (míněn je křesťanský letopočet) různé role mužů ve společnosti, různá práva a různé povinnosti jednak na základě společenské vrstvy, tzv. varny, jednak podle věku – mladý svobodný muž má studovat a žít střídmě, muž v produktivním věku se má oženit a zplodit co nejvíc dětí, zejména synů, v dědečkovském věku, kdy předá roli hlavy velkorodiny nejstaršímu dospělému synovi, se pak opět může věnovat duchovním věcem, případně odejít do „bezdomoví“ a zcela se oprostit od světských záležitostí. Úkolem ženy je být poslušnou manželkou a obětavou matkou, opět nejlépe synů.*

dalších disciplín, jako je etika, antropologie, kulturologie, sociologie a literární věda. Pro sociologii náboženství je velmi důležitým rozměrem vytváření společenství a vztahových vazeb mezi věřícími. Vědní disciplína, pro niž je analytické a srovnávací studium různých náboženství hlavní náplní, se nazývá **religionistika**.

Ve filozofickém (metafyzickém)² smyslu poskytovalo a stále v různé míře poskytuje náboženství odpovědi na otázky po smyslu života, světa jako celku i člověka jako jedince. Z hlediska politologie a politického myšlení se náboženství zkoumá jako faktor moci, jak se modifikuje pod vlivem mocenského diskurzu, jak se vyvíjí v roli ideje utlačovatelské (propojené s mocí) i utlačované (pronásledované mocí).

Vymezení pojmu náboženství z hlediska genderové analýzy

1. **V principiálním (filozofickém) smyslu** – náboženství jako hledání a naplňování duchovního rozměru života. Genderová analýza by v tomto případě zkoumala otázku pojetí metafyzického principu, jak je konstruován gender božství a gender lidských bytostí. Jak jsou dány vzájemné vztahy mezi biologickými pohlavími na základě posvátných textů, sakrálního etického kodexu nebo jak vyplývají z mýtu (mýtů) o stvoření.

2. **V aplikovaném smyslu společenském a politickém** – náboženství jako v různé míře institucionalizovaná společenská ideologie, použitá jako prostředek politické moci konkrétní společenskou skupinou (např. muži) v konkrétní historické situaci.

3. **Ve smyslu sociálně psychologickém** – zkoumání religiozity u mužů a u žen, otázka, zda jsou statisticky podchycené rozdíly (např. zpravidla větší návštěvnost kostela ženami než muži) dány příslušností k pohlaví, tj. zda jsou ženy tzv. „citovější“ a otevřenější vůči náboženské oddanosti, jak se běžně tvrdí, nebo je to dáno sociálními faktory – ženy jsou do této role manipulovány společenským rozdělením rolí (srv. Renzetti, Curran 2003: 420–422).

Je Bůh muž, žena, je mužem i ženou zároveň, nebo je bezrodým duchovním principem?

Gender božství (neutrální pojem „božství“ je používán záměrně místo jazykového maskulina „Bůh“) vyděluje v zásadě čtyři typy náboženských systémů, jejichž hranice se ovšem v některých případech mohou prolínat:

1. **Božství není vůbec definováno**, jeho další charakteristiky včetně genderové jsou tedy bezpředmětné. Z náboženských systémů sem můžeme zařadit např. indický buddhismus nebo čínský konfucianismus.

Buddhismus v době, kdy vznikl, neřešil otázky existence či neexistence Boha či posmrtného života, byl pragmatickou etikou, metodickým návodem, jak překonat strast a vysvobodit se z koloběhu životů, v němž buddhisté věří. Otázkami existence Boží se nezabývalo ani původní učení **konfucianismu**. Vycházelo z hierarchicky pojatých vztahů ve společnosti (hlavní osou byl vztah otce a syna), které na základě ochrany a podřízenosti a vzájemné úcty mají vytvářet mravní řád společnosti. V pozdějším vývoji do buddhismu i konfucianismu pronikla přejatá mytologie (v případě buddhismu v oblastech východní a jihovýchodní Asie, kam se rozšířil), později už v něm tedy různé mytologické bytosti, bohové a bohyně, vystupují.

2. **Božství je definováno jako bezrodý duchovní princip**. Do této skupiny by částečně patřil čínský **taoismus**. Pojem tao neznamenal nejprve Boha, zbožštěn byl až později. Původně znamenalo tao věčnou kosmickou sílu, ani mužskou, ani ženskou. Tato síla prožívá období klidná (harmonická) a dynamická (harmonie se rozpadá na dva základní protiklady, které se vzájemně doplňují, jin a jang). Těmto protikladům se už přiřazuje genderová charakteristika ženství, femininity (jin) a mužství, maskulinity (jang). V tomto smyslu by taoismus patřil i do skupiny 3. – viz níže.

Ve **védském náboženství**³ je prapříčina všeho, co existuje, duchovní kosmický princip, nazýván „to“ (*tat* v původním jazyce těchto textů), což je gramaticky neutrum, střední rod. V nejstarších indických nábožensko-filozofických textech, *upanišadách*, je bezrodý univerzální duchovní princip *brahma* též gramaticky neutrální, v pozdějším hinduismu byl zbožštěn a personifikován jako mužský bůh Brahma. U moderních indických jazyků (hindština, bengálština) tato maskulinizace odpadá, protože gramatickou kategorií rodu nemají.

Příklad z Védských hymnů: „O stvoření světa“

Nebylo smrti, nesmrtelnosti v onen čas,
nebylo stopy po noci a dni.
Samo sebou jen „to“ bez dechu dýchalo.
Mimo to nebylo nic jiného...

(Védské hymny 2000: 99)

V japonském **šintoismu** je široký pojem *kami*, označující nejen božství, ale cokoli nadpřirozeného, také genderově neutrální, konkrétní *kami* však mohou být maskulinní nebo femininní.

3. **Tvořivé božství je založeno na dualitě (dvojí podstatě) a komplementaritě (vzájemném doplňování) mužství a ženství.**

² *Metafyzika (jinak též ontologie) je nauka o bytí.*

³ *Indické náboženství, z něhož se vyvinul později hinduismus, o védském období hovoříme zpravidla zhruba mezi lety 1500 a 600 př. n. l.*

Taoismus by do této kategorie částečně patřil též v tom smyslu (viz výše), že tradiční taoistický diagram je názorným obrazem rodové komplementarity – světlá mužská složka obsahuje černou ženskou a naopak.

S duálním pojetím se setkáváme především v **hinduismu**, i když nepředstavuje dogma – je možné uctívat jen mužský nebo jen ženský božský tvůrčí princip, ale i oba zároveň. Ženská vesmírná tvůrčí síla *šakti* v mytologii vystupuje v podobě různých bohyň, například jako bohyně Durga či Kálí. Mužská vesmírná tvůrčí síla vystupuje především jako bůh Šiva. Pojetí genderu božství je tu konstruováno dualisticky a s těsnou vazbou na biologickou podstatu mužství a ženství, tj. ženskou a mužskou tvůrčí potenci ve smyslu plodnosti a reprodukční schopnosti. V ikonografii se to projevuje zobrazením mužského a ženského pohlaví, kdy zejména mužský pohlavní úd (*lingam*) představuje boha Šivu a je umístěn v chrámech ve významu Šivovy podoby, často v nadživotní velikosti.

Původní náboženské kultury na indickém subkontinentu obsahovaly, stejně jako většina archaických náboženství, významný kult bohyň, zejména všemocné Bohyně Matky spojený s kultem plodnosti. Védský panteon byl patriarchální, v čele stál bůh-válečník Indra a splýváním představ indoevropských přistěhovalců s místními kultury bohyň došlo k „provdávání“ bohyň za bohy védské. Původním nezávislým ženským božstvím tak byla přisuzována role manželek védských mužských bohů. Tím lze vysvětlit neobyčejnou pestrost až rozpornost hinduistické mytologie a nakonec i rozporuplnost postavení ženy v hinduistické společnosti.

Genderovou dualitu nalézáme také většinou v archaické vrstvě jednotlivých náboženství, v **přírodních mytologiích** (např. též v afrických náboženstvích), kdy jednotlivým živlům, přírodním jevům či nebeským tělesům se připisuje mužská nebo ženská charakteristika, takže mnohdy tvoří párová božstva: Nebesa (m.) a Země (ž.), Slunce (m.) a Měsíc (ž.), případně Slunce a Jitřenka, Zora (ž.). Tyto charakteristiky však nejsou bez výjimek. V šintoismu například představuje Slunce ženská bohyně, v hinduismu (stejně jako ve starobabylónském náboženství) jsou Slunce i Měsíc maskulinními bohy, v egyptském náboženství je velmi pozoruhodně Země mužem a Nebesa ženou, která se klene nad svým bratrem-Zemí, polyká při západu nebeská tělesa, jež procházejí jejím tělem, a ráno (večer) je vždy znovu porodí.

Pokud jde o živly, vzduch (vítr) a oheň jsou tradičně konstruovány jako maskulina, země a voda (personifikovaná často v podobě říčních bohyň) jako feminina. V Číně mají jednotlivá božstva spíše dané živly a jevy „na starost“, než že by byla jejich personifikací, což v duchu čínského pragmatismu vysvětluje jejich nevypočitatelnost, ale zároveň nevyklučuje „logické“ vysvětlení. Božstva sama jsou většinou zidealizovanou historickou nebo kvazihistorickou postavou. Ženy, které se pokusily vzepřít osudu (až na výjimky jako bohyně Matka západu), jsou vesměs záporné postavy, například Paní měsíce⁴. Monoteistická náboženství (judaismus, křesťanství, islám) usilují o vytěsnění této archaické vrstvy jako „pohanské“.

4. Bůh je sice abstraktní a teoreticky bezrodý, avšak jeho dominující charakteristiky jsou mužské.

Bůh je z principu patriarchální; koncept ženského božského principu je zcela vyloučen, případně demonizován (Lilith v judaismu). Toto genderové pojetí charakterizuje monoteistické systémy.

Judaistický Jahve (JHVH) je antropomorfován jako mužský monarcha a jako otec. Tyto charakteristiky přejalo i křesťanství („Otče náš, který jsi v nebesích...“). Z hlediska genderových archetypů u něj převládají tradiční „maskulinní“ vlastnosti – všemocnost, přísnost, spravedlnost, řád; význam „femininního“ milosrdenství a odpuštění je více zvýrazněn v dalších biblických knihách, u Proroků a ve Spisech (např. Žalmy a Přísloví).

V Novém Zákoně se milosrdenství a odpuštění stává hlavní charakteristikou **křesťanského Boha**. V postavě **Krista** naopak převažují v tradičním smyslu „ženské“ vlastnosti – vedle milosrdenství a odpuštění ještě sebeobět, soucítění, empatie, sounáležitost s odvrženými, nenásilí, pokora, což vytváří zajímavé spojení vnitřní ženskosti s vnější fyzickou mužskostí, kterou ovšem jako vztahovou kategorii neztělesňuje mužská sexualita, ale synovství k Bohu Otci.

V **katolickém křesťanství** zaplnil vakuum po ženském božském principu mariánský kult, tj. uctívání Ježíšovy matky Marie. V bibli Marie takto výraznou roli ovšem nehraje. Středověký kult ji vyzdvihuje takřka na roveň Kristovi, zastává především roli orodovnice člověka. V mariánském kultu zaznává archaický kult Bohyně Matky, mystickým spojením mateřství s panenskou čistotou však umožňuje zasazení do nezbytného patriarchálního rámce.

Evangelické křesťanství mariánský kult odmítá a žádnou božskou či svatou ženskou postavu neuznává. Svatost je vyhrazena Bohu a Kristu, respektive Trojici Otec–Syn–Duch svatý, která je ovšem dogmatem církevním (tj. většiny protestantských církví, výjimku představují například unitáři) – v bibli se o Trojici nehovoří.

Islámský **Alláh** není antropomorfován jako otec, veškeré antropomorfované jsou vnímány jako rouhavé a nepřijatelné. Důraz je vyrovnaně kladen na spravedlnost řádu a milostivost (všechny kapitoly koránu, tzv. súry, kromě jediné, začínají veršem: „Ve jménu Boha milosrdného, slitovného“). Z jazykového hlediska je Alláh ovšem v arabštině gramatickým maskulinem. V Muhammadově okolí existovala silná snaha začlenit do božského panteonu tři ženská božstva, proti čemuž se však Muhammad ostře postavil.⁵

Genderové pojetí lidství

Mýty o stvoření

Na základě těchto mýtů může genderová analýza sledovat okamžik zrození prvního člověka (zpravidla muže) nebo lidského páru. U nemonoteistických náboženství mají spíše povahu variantních vyprávění, může jich být i více a vzájemně se nevyklučují. U monoteistických náboženství je mýtus o stvoření jediný a posvátný, vychází z knihy Genesis⁶, tento příběh parafrázuje i korán. Z tohoto mýtu vychází role muže a ženy v židovství, do značné míry i v křesťanství a islámu.

⁴ Další příklady: *Védské hymny* – „Jitřenka“ (s. 27), „K bohu větru Vátovi“ (s. 35), „Bohu Slunci – Súrjovi“ (s. 45), „Matka Země“ (s. 79) a další. *Strom pohádek z celého světa, SNDK 1958* – indická pohádka „O Slunci, Měsíci, Větru a Obloze“.

⁵ V souvislosti s genderově konstruovanými představami božství stojí za zmínku mylná koránová představa o křesťanské Trojici, za níž korán považuje Boha Otce, Ježíše a Marii.

⁶ První kniha Starého zákona a Pět knih Mojžíšových (*Pentateuchu*), v židovské bibli (*Tanachu*) se jmenuje *Berešit*.

Příběh o stvoření podle Genesis

Bůh stvořil člověka jako muže a ženu, aby člověk byl obrazem Božím (Gn 1, 27). Tuto rovnost ve chvíli stvoření potvrzuje Gn 5, 1, kde muž i žena jsou nazváni člověkem (adam), a další verše. Ale hned 2. kapitola (Gn 2, 18-25) navozuje vztah podřízenosti ženy k muži – žena je stvořena z žebra člověka-muže; poté, co přes Boží zákaz dala pojmít muži ovoce ze zakázaného stromu, jsou oba potrestáni vyhnáním ze zahrady Eden – Ráje (Gn 3, 1-21). Genesis tedy nabízí možnost obojí interpretace, tj. člověk jako muž i člověk jako **androgyn**, třebaže v procesu dogmatizace převládá výklad patriarchální. Pojem androgyn zde znamená bytost, která obsahuje složku mužskou i ženskou především v duchovním slova smyslu (o androgynii v mýtech viz např. Eliade 1997).

Podle mladších judaistických textů byla ale první stvořenou ženou současně s Adamem ne Eva, ale Lilith. Ta se cítila být Adamovi zcela rovnou, odmítla si lehnout pod něj a utekla do pouště. (Tato legenda odráží předpatriarchální období.) Proto Bůh stvořil Adamovi jinou ženu, Evu, z jeho vlastního žebra, aby si rozuměli, a postava Lilith byla v období patriarchátu zatlačena do role démonky požírající děti (srv. s pohádkami o čarodějnicích, které žerou děti, například Perníková chaloupka). V bibli se vyskytuje jako zlý démon, upír lilith v Izajášově proroctví – 34, 14.

Další muži a ženy v Genesis

Prvními dětmi Adama a Evy jsou tři synové, kteří jsou konkretizováni jménem, dcery zplodí až poté a tyto dcery jménem uvedeny nejsou; Genesis 5, 4 pouze konstatuje, že „po zplodění Šéta žil Adam ještě osm set let a zplodil syny a dcery“. Přitom však, jak vyplývá ze 4. kapitoly knihy Genesis, nejsou potomci Adama a Evy zřejmě jedinými lidmi, neboť Kain, který po vraždě bratra Ábela odchází na východ od ráje (srv. tento motiv ve stejnojmenném románu Johna Steinbecka), se tam ožení, aniž by bylo vysvětleno, kde se jeho žena i další ženy Kainových synů na Zemi vzaly. První verš 6. kapitoly tak umožňuje buď výklad, že vedle lidí stvořených Jahvem tu existovali i jiní lidé, nebo že božského původu jsou pouze synové („Když se lidé počali na zemi množit a rodily se jim dcery, viděli synové božští, jak půvabné jsou dcery lidské, a brali si za ženy všechny, jichž se jim zachtělo.“).

Až na výjimky nečetných proroků (Deborá) hovoří Bůh výhradně s muži. Také kontinuitu rodu zajišťuje syn; z tohoto hlediska je třeba chápat i zkoušku Abrahámovy poslušnosti, když mu Bůh přikáže, aby obětoval syna Izáka. Abrahám má i jiné děti, Izák je však jediným synem z manželského lože, který může zajistit legitimní kontinuitu rodu. Je tedy otázkou, zda je při této jistě záměrné volbě zkoušena především láska otce k dítěti, anebo základní přání patriarchy, aby byl jeho rod zachován.

Feministická kritika patriarchálních rysů monoteistických náboženství (např. Simone de Beauvoir) poukazuje zejména na zmíněnou 2. kapitolu Genesis, kde je žena stvořena nejen jako „ta druhá“ proto, aby muž nebyl osamělý a aby mu žena byla ku pomoci, tedy žena nikoliv jako cíl o sobě, ale jako prostředek pro muže. Druhá linie této kritiky se zaměřuje na univerzalizaci muže jako člověka a vnímání ženy jako specifického „druhého“, zde tedy nejen ve smyslu časové posloupnosti, ale i posloupnosti významu.

Některé proudy **feministické spirituality** se snaží navázat na archaické přírodní kultury vztahu k přírodě a zemi (např. ekofeminismus). Odmítají náboženský dualismus (Bůh–člověk, muž–žena) a nahrazují jej ideou sounáležitosti duchovnosti a přírody. Usilují o odstranění mocenského diskurzu z náboženství. Feministická spiritualita stejně jako křesťanská **feministická teologie**⁷ směřuje k nahrazování hierarchického diskurzu diskurzem **vztahovosti** a **osvobození**. Staví se proti jakékoliv diskriminaci a je neoddělitelně spjata s otázkami sociálními a etickými. V křesťanském kontextu obrací pozornost od patriarchálních církevních dogmat k Ježíšově vizi spravedlivého Božího království, kde není místo pro utlačování a ponižování.

Náboženství jako instituce, sociální a politická ideologie

Konstruování genderových stereotypů na mytologickém základě může, ale nemusí vyplývat přímo z původních textů a poselství v nejstarší vrstvě. V souvislosti s etablováním patriarchální moci vznikaly vedle nejstarších posvátných textů nové kanonizované texty, které se staly součástí tradice (např. hinduistický Manuův zákoník nebo židovský talmud) a ospravedlnily společenskou, politickou i ekonomickou nadvládu „mocných“ nad „bezmocnými“. Z tohoto hlediska genderová analýza sleduje průběžný vývoj genderových stereotypů a jejich konkrétních historických podob, reflektovaných významným způsobem i klasickými literárními archetypy mužských a ženských postav.

Hinduistická tradice⁸

Manuův zákoník stanovuje jako posvátnou povinnost provdání dcery, a to ještě před pubertou. Žena nikdy nesmí být samostatná, vždy musí být střežena a Manu (mytický autor) celkově vypočítal spoustu špatných vlastností, které mají charakterizovat její „přirozenost“. I Manuův zákoník, silně patriarchální, však obsahuje určité rozpory: na jiném místě praví, že kde se ženy těší úctě, tam se radují bohové. Ženy jsou dle Manua dárkyněmi štěstí proto, že rodí děti, a to především syny. Manuovo uctívání matky je tedy v podstatě uctívání syna – tedy muže. To platí i v dnešní hinduistické společnosti.

Přesto přežívá, i když hluboko pod povrchem, kromě Manuovy patriarchální „velké“ tradice i tradice **ženská „malá“** (Marková 1998: 17–18) v podobě různých písní, zařikáadel a obřadů vyhrazených pouze ženám, určitá ženská subkultura, která poskytuje – přes obvyklé preferování chlapců v rodinách – i děvčatům jisté sebevědomí. Jsou to písně, které zlehčují muže a hlásají vůči nim určitou shovívavost, ale též bohaté a různorodé ženské obřady

⁷ Ke křesťanské feministické teologii viz zejména publikace a články Jany Opočenské.

⁸ Podle: Marková, D., Knotková-Čapková, B. *Hinduismus*. In Knotková-Čapková, B. (ed.) *Základy asijských náboženství* (v tisku nakl. Karolinum).

při různých životních meznících a svátcích. Prolínání dvou tradic je patrné i v tom, že většinou jsou tyto obřady, zejména půsty, zaměřeny na blaho manžela, synů a bratrů. Žena počítá s tím, že magickou silou těchto obřadů může tyto muže ochránit.

Světově smutně proslulá je hinduistická tradice opovrhování **vdovou**, zákaz sňatku vdovy, ba i sebeupalování (nebo spíše upalování) vdov, tzv. **satí**. Ve védské době byly sňatky vdov zřejmě běžné. Zejména bezdětná vdova byla provdávána za bratra zesnulého muže, aby přivedla na svět jeho děti a bylo tak zachováno pokračování rodu. Vždy tu však hrozila možnost, že se vdova provdá mimo rodinu. Ještě Manuův zákoník počítal s tím, že se některá ovdovělá žena znovu provdá, avšak tato problematika by se v něm dala shrnout jednou větou: vdova se může znovu vdát, ale bude lépe, když se nevdá. Se vzrůstající patriarhalizací se postoj k vdovám zhoršoval, byla tu zřejmě snaha zabránit jim ve sňatku stůj co stůj, což mělo i důvody ekonomické. Nejenže bylo vdovám znemožněno znovu se provdat, ale staly se tím nejubožejším tvorem hinduistické společnosti. Ta, která „zvolila“ (často byla donucena) smrt s manželovým tělem na pohřební hranici, satí (ctnostná), měla z bědného vdovského postavení přijít rovnou do ráje a ještě očistit manželovu rodinu od všech rituálních poskvrn.

Zásluhou zakladatele reformní hinduistické společnosti Bráhmamádže a jeho spolupracovníků byl roku 1829 zákaz upalování vdov na hranici zesnulého manžela a roku 1856 byl vydán zákon, podle něhož se hinduistická vdova směla znovu provdat. Tento zákon však nebyl v širším měřítku uplatňován a sňatek s hinduistickou vdovou byl ještě počátkem 20. století aktem veliké osobní statečnosti, ba riskování existence i osobní bezpečnosti. Od 19. století zakládaly reformní hinduistické společnosti školy pro dívky a brojily proti mnohoženství.

Už samo uznávání tolika bohyň obdařených výraznými schopnostmi dává ženě určitý prostor, aby byla respektována. Pravděpodobně tím lze vysvětlit i skutečnost, že i v tak patriarchální společnosti může žena dosáhnout – alespoň v jednotlivých případech – významného postavení a dojít respektu; konkrétně řečeno octnout se i na vedoucím politickém místě a být tam akceptována (Indira Gándhí byla například často přirovnávána k mytologizované Matce-Vlasti, viz níže). Je ovšem třeba dodat, že všechny ženy, které dosud na indickém subkontinentu pronikly do vysoké politiky, byly buď dcerami bývalých prezidentů či premiérů, nebo vdovami po nich.⁹ Nabízí se tedy otázka, zda v těchto případech nejde spíše o symboliku dynastického politického modelu než o výraz genderové rovnoprávnosti.

V první fázi protibritského osvobozenického hnutí byly mistrně zpolitizovány kulty bohyně-matek v moderním kultu Matky Indie. V něm byli všichni Indové nazýváni syny nebo dětmi Indie, kterou mají bez ohledu na osobní oběti chránit a která zároveň chrání je. Oslovení Indie jako matky se objevuje jak ve státní hymně Indické republiky, tak Bangladéše (Bengálsko = matka).

Militantní hinduismus přiděloval ženě donedávna pasivní roli, ale od počátku 90. let 20. století začal i on využívat tradice ženského principu pro svoje cíle. I jeho organizace mají svoje ženská křídla, vznikají ženské organizace tohoto druhu, využívající i jména oblíbené bohyně Durgy.

Židovská tradice ¹⁰

Konkrétní předpisy společenské etiky, vztahující se k mužům a ženám, synům a dcerám, jsou obsaženy především ve Třetí knize Mojžíšově, Leviticus. Například očišťování rodičky po porodu syna trvá poloviční dobu než po porodu dcery (Lev 12, 1–5). Při zasvěcení osoby mužského nebo ženského pohlaví Bohu je za muže svatyní vyplaceno více než za ženu (suma se mění též v závislosti na věku, viz Lev 27, 1–5). Tvrdé tresty za cizoložství, homosexualitu a sodomii postihují muže i ženy, jsou však s výjimkou sodomie adresovány mužům („Kdo se dopustí cizoložství s ženou někoho jiného...“, „...kdyby muž spal s mužem jako s ženou...“ – Lev 20, 10 a 20, 13). Stejně tak je formulováno i Desatero – v desátém přikázání se hovoří pouze o požádání manželky svého bližního, nikoli manžela své bližní.

Jeden z nejvýraznějších projevů postoje k ženě jako k obchodnímu artiklu představují verše 22. kapitoly Páté knihy Mojžíšovy týkající se panenství a znásilnění. Není-li dívka při svatbě pannou, trestá se ukamenováním (22, 20–21). Znásilnění panny, která ještě není zasnoubena, lze vyřešit vyplacením otce a svatbou s ní (22, 28–29). Znásilnění zasnoubené panny se trestá různě: odehraje-li se „na poli,“ tj. na opuštěném místě, je smrtí potrestán pouze násilník; odehraje-li se ve městě, „vyvedete oba dva k bráně toho města, ukamenujete je a zemřou: dívka proto, že v městě nekřičela, a muž proto, že ponižil ženu svého bližního“ (22, 24).

Podle Třetí a Čtvrté knihy Mojžíšovy mohou dcery dědit v případě, že není syn, musí se pak ale vdát za příslušníka svého „otcovského pokolení“ (Lev 36, 8). O možnosti rozluky se hovoří z hlediska muže (Num 24, 1–4). Zapuzená žena obdrží rozlukový list (get) a smí se znovu provdat.

Mojžíšovy zákony obsažené v tóře („zákon“, míní se tím zpravidla Pentateuch) dále rozvíjí mladší kanonické texty obsažené v talmudu a další texty halachické (nábožensko-právní), které vznikají dodnes.

Mojžíšovy zákony chápe dnes v přísné podobě pouze **ortodoxní judaismus, konzervativní** a zejména **reformní křídlo** vnímají výše zmíněné části textu v podstatě historicky. Je třeba také dodat, že další oddíly Tanachu, které rozvíjejí linii citové oddanosti k Bohu, už takto explicitní nejsou, patriarchální princip v nich však zpochybněn není. Žena je vysoce ceněna, je-li poslušnou manželkou a dobrou matkou, pokud možno synů. Žena patří do soukromé sféry, muž do sféry veřejné.

Velmi vysoko však stojí role ženy jako **pramatky rodu** (odkazy na bibli, navazující na první ženu Evu jako pramatku lidského pokolení zmiňují zejména manželky Jákobovy Leu a Ráchel – matky jeho dvanácti synů a pramatky dvanácti izraelských pokolení). Z tohoto důrazu lze odvodit jinak v kontextu judaismu překvapivý fakt, že **příslušnost k židovství je matrilineární**, tj. odvozuje se od matky, nikoliv od otce.

⁹ *Indická republika: Indira Gándhí – dcera Džaváharlála Néhrúa; Sonya Gándhí – vdova po Rádžívu Gándhím; Pákistán: Bénazír Bhutto – dcera Zulfikára Alího Bhutta; Bangladéš: Chálida Zija – vdova po Zijáuru Rahmánovi; Hasína Vazíd – dcera Mudžíbura Rahmána; Šrí Lanka: Širimávó Bandáranájaka – vdova po Solomonu Bandáranájakovi; Čandrika Kumáratunga – dcera S. B.*

¹⁰ *Podle: Pojar, M., Knotková-Čapková, B. Judaismus. In Základy asijských náboženství, op. cit. v pozn. 8.*

Stanovení sféry veřejné jako mužské a sféry soukromé jako ženské zpochybnil až reformní judaismus v 19. století, který se spíše než na rabínské zákony zaměřoval na osobní morální standard. Kladl důraz na genderovou rovnost a vzdělávání žen. Vysvěcování žen na rabínky však začalo být umožňováno i v rámci reformního judaismu až v roce 1972. V 90. letech 20. století podpořilo výroční shromáždění amerických reformních rabínů legalizaci gayských a lesbických sňatků a přijímání gayů a leseb do rabinátu.

Křesťanská tradice

V křesťanské tradici se setkáváme v otázce genderových vztahů na jedné straně s **radikální tolerancí Ježíše**, na druhé s **patriarchálním postojem tradičních církevních dogmat**. Ježíšovo Království Boží představuje vizi absolutní rovnosti a spravedlnosti a nečiní rozdílů sociálních ani genderových – naopak tato klíše odmítá. Ježíš se stýká s marginalizovanými a opovrhovanými členy společnosti, například se samařskou ženou nebo s cizoložnicí. Samařská žena je jednak příslušnice etnické, Židy opovrhované menšiny, jednak „pouze“ žena („V tom přišli jeho učedníci a divili se, že rozmlouvá s ženou. Nikdo však neřekl, nač se ptáš? nebo proč s ní mluvíš?“ Jan 4, 27). Cizoložství Ježíš posuzuje stejně u ženy jako u muže a těm, kteří chtějí cizoložnici ukamenovat, říká: „Kdo z vás je bez hříchu, první hod' na ni kamenem!“ (Jan 8, 7). Cizoložství muže odsuzuje na několika místech evangelií (např. Matouš 5, 27).

Ježíšovi učedníci jsou sice výhradně muži, doprovázejí jej však i ženy (zejména Marie z Magdaly, viz Lukáš 8, 1–3), a právě těmto ženám se Ježíš zjevuje po svém zmrtvýchvstání dříve než učedníkům. V evangeliích nelze u Ježíše najít jediný výrok, který by bylo možné označit za sexistický. Naopak, se ženami hovoří stejně jako s muži a někdy dává ženy mužům za příklad (např. chudou vdovu, která dává do chrámové pokladnice – „Amen, pravím vám, tato chudá vdova dala víc než všichni ostatní, kteří dávali do pokladnice. Všichni totiž dali ze svého nadbytku, ona však ze svého nedostatku: dala, co měla, všechno, z čeho měla být živa.“ Marek 12, 43–44).

Ježíš se vyslovuje proti rozluce a zapuzení manželky, což Mojžíšovy zákony připouští (např. Matouš 19, 3–12), a říká: „Nečetli jste, že Stvořitel od počátku muže a ženu učinil je?“ [narážka na Genesis 1, 27] „Proto opustí muž otce i matku a připojí se k své manželce a budou ti dva jedno tělo; takže již nejsou dva, ale jeden.“

Radikální rovnostářství Ježíšovo však navracejí do **tradičního hierarchického vztahu** mezi mužem a ženou další části biblického textu, především **Pavlovy epístoly** (viz zejména Kor 11 a Efez 5). Pavel ženě přiznává právo prorokovat a muže nabádá, že má svou ženu milovat, opakuje také Ježíšův výrok, že jsou „jedno tělo, jedna duše“. Zároveň však konstatuje, že „hlavou ženy je muž“ a „jako je církev podřízena Kristu, tak ženy mají být ve všem podřízeny svým mužům“. Ženy si mají při modlitbě nebo prorokování zahalovat hlavu, muži nikoliv, protože „muž je odleskem slávy Boží, kdežto žena je odleskem slávy mužovy. Vždyť muž není z ženy, nýbrž žena z muže. Muž přece nebyl stvořen pro ženu, ale žena pro muže“. (Kor 11, 7–9) Pavel nabádá muže a ženu ke vzájemné lásce, na straně ženy je však láska charakterizována jako úcta: „A tak i každý z vás bez výjimky ať miluje svou ženu jako sebe sama a žena ať má před mužem úctu.“ (Efez 5, 33)

Tento **hierarchický vztah mezi mužem a ženou** plně přejímá z Pavlových listů **katolické křesťanství**. Ženě nepřísluší ani „prorocké mluvení“ ve smyslu kázání. Knězem se může stát pouze muž. I když je toto dogma již delší dobu předmětem diskuse a kritiky i uvnitř katolické církve samotné, bylo zatím každým papežem potvrzeno. Obhajoba tohoto ustanovení se opírá jednak o tradiční hierarchické rozdělení genderových rolí, jednak například o argument, že Ježíš byl muž a kněží jej zastupují a mají představovat i fyzicky.

Dalším kritizovaným tématem v otázce genderových vztahů je **církevní tabuizace sexuality**. Učení mnohých církevních otců (např. Augustina nebo Jana Zlatoústého) charakterizovalo sex jako něco nečistého, co vede k hříchu, respektive jako hřích sám. Žena je „branou ďáblou“, protože v příběhu o stvoření svedla muže (Adama) k prvotnímu hříchu neposlušnosti právě žena (Eva). Sex není hříchem pouze v případě, vede-li k plodnosti dětí. Ortodoxní katolická linie tedy brojí nejen proti potratům (což má ovšem vedle aspektu potvrzení sexu jako rozkoše také aspekt zásahu do Boží vůle a stvořitelské funkce), ale i proti antikoncepci – sex pro rozkoš je prostě hřích. Jak už však bylo řečeno, je v katolické církvi různých zemí – i České republiky – více proudů, vedle ortodoxních i liberální a svobodomyšlné, které v tomto směru usilují o reformu.

Protestantské křesťanství, v historické perspektivě zejména kalvínské, se také stavělo velmi ostře proti mimomanželskému sexu, v rámci manželství však bylo k sexu tolerantnější. V současné době patří k nejkonzervativnějším protestantským proudům například baptisté v jižních státech USA, jejichž někteří členové se hlasitě zviditelňují militantním bojem proti potratům a právu ženy rozhodnout o svém těhotenství. Tento proud amerického protestantismu se opírá spíše o hierarchickou morálku Starého zákona, zatímco větší část evropského křesťanství v zásadě vychází především z novozákonní morálky evangelií (např. Českobratrská církev evangelická). Ježíšův demokraticismus v sociálních vztazích evangelické křesťanství reflektuje v zásadě nehierarchickou církevní strukturou a genderovou rovností v přístupu k rituálu; faráři či farářkami tedy mohou být muži i ženy. Obecně lze říci, že evangelické církve také projevují větší vstřícnost vůči legalizaci homosexuálních vztahů než katolická církev.

V praxi však mnohé sexistické postoje přežívají jak v otázkách sexuality, tak genderové rovnoprávnosti; přes otevřenou možnost je i v evangelických církvích počet farárek stále výrazně nižší než farářů.

Patriarchální konstruování genderových stereotypů

Obecně lze říci, že čím větší důraz je kladen na plodnost a reprodukci, tím bývají patriarchální stereotypy tužší. S tím souvisí i **konstruování genderu ve dvou výlučných heterosexuálních podobách**. V rámci rozšířených světových náboženství bylo postavení žen patrně nejlepší (i když nikoli plně rovnoprávné) v buddhismu a křesťanství, i když i zde se postupně prosazovala výrazná institucionální androcentrická kontrola (kontrola institucí muži).

Ženě je v patriarchální společnosti přisouzena role **poslušnosti a podřízenosti**, což se opírá o původní nebo později kanonizované posvátné texty. Rozdělení rolí je tedy prezentováno jako božský řád. Ženám je umožněno

vystoupit do popředí ve výjimečných případech – pokud tomuto metafyzicky ukotvenému řádu slouží (prorokyně v judaismu, „vtělení bohyň“ v hinduismu); silným ženám, které proti tomuto řádu rebelují, je přisouzena **typologie čarodějnice** a jsou v příběhu buď morálně odsouzeny (např. Delíla v biblickém příběhu o Samsonovi), nebo příběh končí jejich fyzickou destrukcí.

Sociální nerovnost a diskriminace v genderových vztazích, dávaná často za vinu náboženství – nebo naopak používaná jako náboženský argument, ovšem není implicitně obsažena v podstatě náboženství jako hledání duchovní dimenze života a světa; je produktem jeho politizace a použití (či zneužití) pro mocenské cíle; nemusí se týkat jen žen (a mužů, kteří nevyhovují stávajícímu konstruktivnímu maskulinitě), ale i jiných skupin, ujařmených za účelem služby mocným – ras, etnik, kast atd. Náboženská ideologizace a sakralizace genderových stereotypů se tak stává i zásadním předmětem genderové analýzy politiky a moci.

Literatura

- Beauvoir, S. de (1967). *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Bečka, J. (ed.) (1988). *Náboženství a politika v zemích Asie*. Praha: Orientální ústav ČSAV.
- Bellinger, G. J. (1998). *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Coogan, M. D. (sestavil) (1999). *Historie náboženství – obrazový průvodce. Náboženské tradice a rituály z celého světa*. Praha: Knižní klub a Balios.
- Eliade, M. (1995, 1996, 1997). *Dějiny náboženského myšlení I–III*. Praha: Oikoymenh.
- Eliade, M. (1993). *Mýtus o věčném návratu*. Praha: Oikoymenh.
- Eliade, M. (1997). *Mefisto a androgyn*. Praha: Oikoymenh.
- Eliade, M. (1998). *Mýty, sny a mystéria*. Praha: Oikoymenh.
- Eliade, M. (1994). *Posvátné a profánní*. Praha: Česká křesťanská akademie.
- Eliade, M., Culianu, I. P. (ve spolupráci s H. S. Wiesnerem) (1993). *Slovník náboženství*. Praha: Český spisovatel.
- Estés, C. P. (1999). *Ženy, které běhaly s vlky. Mýty a příběhy archetypů divokých žen*. Praha: Pragma.
- Fromm, E. (1993). *Budete jako Bohové*. Praha: Naše vojsko.
- Fromm, E. (1999). *Mýtus, sen a rituál*. Praha: Aurora.
- Heller, Klíma, Merhautová a kol. (1982). *Prameny života. Obraz člověka a světa ve starých kulturách*. Praha: Vyšehrad.
- Kalivodová, E., Knotková-Čapková, B. (eds.) (2003). *Ponořena do Léthé. Sborník věnovaný cyklu přednášek Metafora ženy 2000–2001*. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Kelen, J. (1999). *Ženy z Bible*. Brno: BOOKS.
- Krejčí, J. (1993). *Civilizace Asie a Blízkého východu. Náboženství a politika v souhrně a střetání*. Praha: Karolinum.
- Krejčí, J. (2002). *Postižitelné proudy dějin*. Praha: Slon.
- Kulcsárová, Z. a kol. (1972). *Světové mytologie*. Praha: Orbis.
- Lexikon východní moudrosti. *Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (1996). Olomouc: Votobia, Praha: Victoria Publishing.
- Marková, D. (1998). *Hrdinky Kámasútry. Historie indické ženy*. Praha: Dar Ibn Rushd.
- Marková, D. a kol. (1996). *Náboženství v asijských společnostech*. Praha: Orientální ústav.
- McGreal, I. P. (uspořádal) (1998). *Velké postavy východního myšlení. Slovník myslitelů (Čína, Indie, Japonsko, Korea, Svět islámu)*. Praha: Prostor.
- Opočenská, J. (1995). *Zpovzdál se dívaly také ženy: výzva feministické teologie*. Praha: Kalich.
- Pavlincová, H. a kol. (1994). *Slovník judaismus, křesťanství, islám*. Praha: Mladá fronta.
- Prosecký, Jiří a kol. (1999). *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.
- Renzetti, C. M., Curran, D. J. (2003). *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum.
- Storm, R. (2000). *Encyklopedie východní mytologie. Legendy Východu: mýty a příběhy o hrdinech, bozích a válečnících starověkého Egypta, Arábie, Persie, Indie, Tibetu, Číny a Japonska*. Četlice: REBO Productions.
- Védské hymny (přeložil O. Friš) (2000). Praha: Dharma Gaia.
- Werner, K. (1995). *Náboženství jižní a východní Asie*. Brno: Masarykova univerzita.
- Werner, K. (2002). *Náboženské tradice Asie. Od Indie po Japonsko*. Brno: Masarykova univerzita.
- Willis, R. (uspořádal) (1997). *Mytologie světa. Ilustrovaný průvodce*. Praha: Nakladatelství Slováry.